

Рецензенти
Дригољуб С. СУБОТИЋ
Ипителија ВАСОВИЋ

Издавачки одбор
Милош УРОШЕВИЋ
председник,
Милко НЕГОВАНОВИЋ
Милош НЕШОВИЋ
Милко СТОЈАНОВИЋ
Јовић ЂУКИЋ
Божо КЕЦОВИЋ
Вера ТОДОРОВИЋ
Борисав ЧЕЛИКОВИЋ,
Адам ТАДИЋ
и Спасојв МИЛОВАНЧЕВИЋ

Издавачи
СТУДИО ЗА НОВИИ ДИЗАЈН - Чачак,
ОКРУЖНИ И ОПШТИНСКИ ОДБОРИ СУБНОР-а
ЧАЧКА, ЛУЧАНА и ГОРЊЕГ МИЛАНОВЦА

РАДИСАВ С. НЕДОВИЋ

ЧАЧАНСКИ КРАЈ И НОБ
• СЛОБОДАРИ НА СТРАТИШТИМА

1941 - 1945

ЧАЧАК, 2001).

СПОМЕНИК ЖРТВАМА

У едицији „Чачански крај у НОБ“ објављено је неколико књига: „Хронологија догађаја“ (око 2.000 јединица, 1968), „Пали борци и жртве“ (4.642 имена, 1977), „Чачански одред“ (1982), „Непокорени“ (1981) и „Командант Мандић“ (2000). Све су штампане у високим тиражима, и све - са научним апаратом.

Њима се придружује ова коју потписује Радисав С. Недовић. Специфична је по садржају, што аутор свеобухватно објашњава уводним текстом.

У Чачку су рођена и школовала се два истанкута прегоаца социјалистичке мисли: Филип Филиповић (градоначелник Београда 1920. године) и Коста Новаковић (аутор публикације „Македонија Македонцима - земља земљорадницима“). У завичај се враћају после 1925. године факултетски образовани Чачани, школовани у Француској, Швајцарској и Чехословачкој, који су са већ стасалим правим послератним матурантима Чачанске гимназије, занатском и сеоском омладином, уз огроман напор, покушали и у многоне успели да се вредности држава у којима су школовани развијају у чачанском крају. Истакнута фигура тог стремљења био је др Драгиша Мишовић, члан Месног комитета КПЈ у Чачку, лекар, оснивач, 1935. године, Народног фронта слободе, организације за борбу против надирућег фашизма. Та људска громада много је сметала Влади Краљевине Југославије, па је режим одлучио да га убије, што је испуњено у исценираном судару у Београду у јануару 1939. године. О угледу овог човека у чачанском крају и на ширим просторима најбоље говоре подаци да су плакат за његову сахрану потписали прваци свих грађанских партија у Чачку, да је на његовој сахрани било преко 20.000 људи (Чачак је имао око 6.000 становника), да је поворка пошла од цркве у 10 сати, а на гробљу била у вечерњим часовима, да је било на десетине говорника, да му је подигнут споменик на гробу продајом разгледница на којима је писало „РАДНИ НАРОД СВОМЕ ПРВОБОРЦУ“, а тај натпис му је и на споменику.

Ова књига посвећена је жртвама Другог светског рата, који су своје животе изгубили испред пушчаних цеви и крвавих злочиначких кама. На страницама књиге нашли су се сви они који су своје животе оставили и у затворима и логорима у нашој земљи, и у логорима ван наше земље, где су били интернирани. Ту су и они који су усмрћени од окупатора и њихових сарадника у чачанском крају.

Једино се, знајући све ово, може објаснити зашто је Чачански НОП одред носио његово име, зашто је 1941. године, октобарских дана имао 3.500 борада под оружјем и био најбројнији, а по ватреној моћи најјачи партизански одред у Југославији.

Све су ово знали или очекивали избегличка Влада и Комесарска управа у Београду (непосредно по окупацији), и Милан Недић као председник Владе, и Дража Михаиловић, који не случајно бира за седиште Равну гору у суседству Чачку.

Већ 22. јуна 1941. Турнер, државни саветник Немачког Рајха, пише Комесарској управи у Београду: „На основу задњих ратних догађаја молим да се одмах изврши према ранијем споразуму са Вама хапшење водећих комуниста. Истовремено постајајте се да се још у току ноћи похapse сви борци црвене Шпаније. Ради лакшег извршења ових задатака постарају се да се из ратног плена стави на расположење српској полицији потребно оружје. Истовремено о овим мерама биће обавештене и немачке трупе с молбом да у случају потребе помогну око извршења задатака полиције. На крају желим да вам скренем пажњу на вароши: Ниш, Крагујевац, Ужице и Чачак". По овом наређењу, жандарми су 20. јула 1941. године на игралишту ФК „Борац", у Чачку, уз присуство Немаца, стрелили 12 бораца и родољуба.

Пошто је устанак у Шумадији бујао, командант окупационих снага у Србији генерал Беме 25. септембра 1941. издаје наредбу у којој, поред осталог, каже: „Србија је у марту ове године срамно погазила уговор о пријатељству с Немачком, да би са леђа напала немачке трупе које су се прикупљале против Грчке. Као олуја прохујала је земљом немачка одмазда. Ако овде не поступимо свим средствима и са највећом безобразношћу, наши ће се губици пењати до неизмерености. Ваш је задатак да прокрстарице земљом у којој се 1914. потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба, мушкараца и жена. Ви сте осветиоци тих мртвих. За целу Србију има се створити застрашујући пример, који мора најтеже да погоди целокупно становништво. Сваки који благо поступа греша о животе својих другова. Он ће бити позван на одговорност без обзира на личност и стављен под ратни суд".

Равногорски покрет, односно Југословенска војска у отаџбини, поготову у чачанском крају и Шумадији, карактеристичан је са три своја облика поступања и деловања. Најпре се оглашава да нису време ни реална могућност борбе против Немаца, већ да

се треба оранизовати и спремити за дати тренутак, да би септембарских дана, после успешних акција Чачанског партизанског одреда и његовог брзог омасовљења, почео сарадњу на ослобођењу Горњег Милановца, Чачка и драгачевског среза и на опсади Краљева. То траје до ноћи између 3. и 4. новембра 1941, када се, по наређењу са Равне горе, четници повлаче са Краљева и нападају на Чачак, који је био слободан од 1. октобра и у коме су делили власт равногорци и партизани. Истовремено, што им је било познато, почиње немачка офанзива на слободну територију, названу Ужичка Република, када долази крај четничке борбе против окупатора.

Убрзо затим, 11. новембра, долази до састанка у Дивцима Драже Михаиловића са немачким пуковником Рудолфом Когардом, на коме Михаиловић нуди сарадњу Немцима у борби против „комуниста“. Карактеристичне су изјаве и предлози које су дали чланови Михаиловићеве делегације (чланови равногорског Врховног штаба) Александар Мишић и пуковник Пантић. Том приликом, сведочили су, Дража је изјавио: „Нећемо се борити против Немаца ни онда када нам та борба буде наметнута“. Истовремено се извињавао Немцима због борби у којима су четници учествовали (Крупањ и блокада Краљева), наглашавајући да им је, као и Немцима, најзначајнија борба против комуниста.

Овим чином почиње и званична сарадња равногораца и немачког окупатора, која траје до коначног ослобођења земље, о чему, поред много и много докумената, најречитије говори и извештај немачког команданта за југоисток фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса Врховној немачкој команди од 20. августа, у којој се каже: „ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ ЈЕ НАЈПОЗНАТИЈИ ЕЛЕМЕНАТ У БОРБИ ПРОТИВ ПАРТИЗАНА, КОГА СЕ У ОВОМ ЧАСУ НИ ПО КОЈУ ЦЕНУ НЕ МОЖЕ ОДРЕЋИ“.

После састанка у Дивцима и следа догађаја, види се да су четници и Немци јединствени у задатку да униште ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ, а да би то остварили, улоге су им подељене. Немци су, по наредби Бемеа, вршили масовна стрељања (Крагујевац, Краљево, Крушик у Ваљеву, Војнотехнички завод у Чачку...) брутално се обрачунавајући са слободарима по само њима разумљивој наредби - за рањеног Немца 50, а за убијеног стрељати 100 Срба! Немерљиву помоћ у овоме дали су им равногорци хапсећи и предајући Немцима своје сународнике, што је, поред осталог, и тема ове књиге.

Несхватљиво је људском разуму чиме су се све равногорци служили против сународника. Настала је децембарских дана 1941. године страховита хајка на бивше борце Одрета, њихове породице и све оне који су на ма који начин подржавали ослободилачки покрет.

Командант Јеличког четничког одрета (званичан назив на печату) издаје штампани проглас у коме се каже: „Комунисте проказујте и исте не скривајте, и свако ко не буде овако урадио биће убијен а цела породица биће уништена, а кућа запаљена. Сваки онај који буде прикривао комунисту, или његово оружје биће заклан. Ово не сматрајте шалом, већ узмите озбиљно, а вама је познат наш страшни суд који је наступио после више наших опомена”.

Истога дана Штаб „Сложна браћа” издаје наредбу у којој „Пошто сам од председника Владе и главнокомандујућег немачких власти добио сектор командовања, односно чишћења од комуниста, у истим секторима имам завести ред са браћом Јаворцем [Божом] и Ђуром Смедеревцом и то у срезovima: трнавском, драгачевском, ариљском, моравичком, пожешком и жичком. Да се у постављању власти не може нико мешати, већ само доле потписани, а свако друго лице биће на лицу места стрељано без икаквог другог суда. По потреби за чланове преког суда одређујем једног од потписника, пуковника Милисава Бојовића, Перу Лукачевића, Средоја Бркића и Станојла Плазенића. Седиште суда биће у Ивањици и исти ће заседати сваке недеље у 8 сати у среској сали у Ивањици”.

Неки дан касније „војвода” Милоје Мојсиловић, који себе назива Свети Илија, 3. децембра из Трнавe пише немачком команданту у Чачку: „Команданту немачке оружане силе, молим пошаљите два камиона за превоз заробљених комуниста које одмах стрељати без икаквог изговора, односно даљег проверавања”.

Предраг Раковић, командант ЈБубићке бригаде, у свој извештају штабу на Равној гори за период децембар 1941 - децембар 1942, поред осталог, каже: „Од децембра 1941. до априла 1942. одред ми се стално налази она територији среза љубићског јачине 400 људи под оружјем. На дан 1. марта примио сам команду места у Чачку са својим одредом мада сам илегалан. Срезом сам господарио са својим одредом мада сам илегалан, а понекад су вршили претрес и Немци и добровољци (мисли: љотићевци). Преко

Марисава Петровића, (командант љотићеваца) успео сам да се упознам са немачким командантом Фрикеом".

Врховна команда са Равне горе 10. децембра 1942. шаље телеграм Предрагу Раковићу, тада команданту Другог равногорског корпуса, у коме се каже: „Јављају ми да у срезу трнавском има комуниста. Предузети најенергичније њихово уништење без милости. Поручник Ристовић [Мијушко, командант трнавске бригаде] имао је довољно времена од 30 новембра 1941 године када је примио овлашћење за срез трнавски да комунисте све до сада уништи, јер му је то први и најважнији задатак био. Друго ништа није имао да ради па ни то није урадио. Саопштите му и контролишите га у раду па ме повремено извештавајте о томе". У извештају од 25. децембра Раковић КЗЖБ! „Поручнику Ристовићу сам наредио да по вашој депеши почне чишћење и он је предузео заиста да их систематски утамањује". Затим наводи: „Са успешним напредовањима Руса на фронту, ови наши изроди српства, ови наши троцкисти нешто су почели да се мувају, али слабих изгледа и нада на најмањи успех барем у овом крају имају: Сваки који се осети да нешто покушава ЗАМРКНЕ АЈИИ НЕ ОСВАНЕ. ДО САДА САМ ИХ ПРИЛИЧАН БРОЈ ЛИКВИДИРАО".

Мирко Лалатовић, обавештајни официр Врховног штаба, са Равне горе пише, 18. марта 1943. године, Предрагу Раковићу: „Комунисте морамо немилосрдно уништавати. Сада се тучемо са њиховим снагама у области Коњица [Неретва]. Видим да и ви не седите скрштених руку. Предузмите још све за скидање Мандића и његове групе".

Да би извршио наређење Врховне команде, командант Трнавске бригаде Живорад Катанић пише команданту корпуса Раковићу: „Моје је мишљење да би требало више људства да би се ова банда очистила". На то Раковић одговара наглашавајући: „Углавном се слажем са извештајем и мишљења сам такође, да би требало СВЕ БИВШЕ ПАРТИЗАНЕ КОЈИ СУ КОД СВОЈИХ КУЋА ЛИКВИДИРАТИ. ТАКОЋЕ БИ ТРЕБАЛО ЛИКВИДИРАТИ СА ПОРОДИЦАМА АКТИВНИХ КОМУНИСТА".

Круну свега овога свакако чини саопштење преког суда Другог равногорског корпуса, које гласи: „Због активне сарадње са терористичком групом комуниста, због организовања и ширења усмене и писмене пропаганде против Југословенске војске у отаџбини, као и због врбовања припадника ове војске да се одмет-

ну и да приступе групи комунистичких терориста осуђени су на смрт од стране Војног преког суда Другог равногорског корпуса и стрељани на дан 25. августа 1944. године..." Следе имена осам земљорадника, једног радника и две домаћице, од којих је једна имала деветоро деце. Свих 11 нису стрељани, већ заклани у селу Ракови. На крају саопштења каже се: „Скреће се пажња становништву да ће се казнити смрћу свако лице које буде сарађивало са терористичом групом комуниста, или, на ма који други начин РАДИЛО ПРОТИВ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ".

Та и одлука Југословенска војска у отаџбини, заједно са окупатором и колаборационистима, оставила је пустош код родољуба чачанског краја. Убили су на разне начине 1.089 у 1941, 372 у 1942, 1.276 у 1943, 929 у 1944. и 1.010 у 1945. години.

Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић" доживео је трагичну судбину пре свега због акција равногораца, што је предмет обраде у овој публикацији. Од 3.500 бораца са оружјем из октобарских дана 1941. повукло се у састав Друге пролетерске бригаде само 198 бораца. Одред је обновљен тек у фебруару 1943. и имао је само 25 бораца, од којих је 14 погинуло 5. марта 1943. године у Остри и никада више до пред ослобођење није представљао озбиљну војну организацију, па бројке о убијеним у 1942, а поготову у 1943. говоре да су то све били грађани који су се налазили код својих кућа. Уосталом, о томе боље и речитије говоре четничка документа, која сам цитирао.

Последње клање у Ракови направили су само десетину дана пре но што краљ Петар II Карађорђевић крајем августа 1944. својим указом одузима команду Дражи Михаиловићу и у прогласу од 12. септембра те године каже: „У овим судбоносним и великим данима за Југославију, позивам све Србе, Хрвате и Словенце да се уједине и приступе Народноослободилачкој воједи, која је једнодушно призната од наших великих савезника: Велике Британије, Совјетског Савеза и Сједињених Америчких Држава. Сви они који се не одазову овом позиву у циљу интереса свога народа и њихове будућности и који остану уз окупатора, неће моћи да се ослободе издајничког жига ни пред народом ни пред историјом". Најзад, и овим прогласом краљ Петар II Карађорђевић и избегличка влада потврдили су да су равногорци за све време били заједно са окупатором.

Свакако најпозванији да да оцену равногорског покрета је последњи председник Централног националног комитета, нај-

ближи Дражин сарадник Стеван Мољевић. На састанку у Округлици у новембру 1944. године он каже: „Шта смо ми у овом рату показали српском народу? Своје каме, браде и пијане команданте, који штитају снаше. Секс и гибаница, то је наш програм и то је наша застава... Руља која заудару на ракију, то смо били и то смо остали”.

Ова књига је посебна и по тематици коју обрађује и начину приказивања и хероике умирања слободара и садистичког живљавања злочинаца над својим жртвама, које су биле криве само за то што су се бориле за слободу, или подржавале слободаре. Она ће бити један од сведока злочестог времена, у коме су господарили људи поремећеног ума, који су снагом положаја у условима ратних времена од својих потчињених стварали монструме, крволочније од најкрволочнијих звери.

Ова књига би требало да подстакне савест посланика Скупштине Србије да размисли о томе како су могли и на основу чега да изједначе та два покрета: Народноослободилачки и Равногорски. Један је из фашистичког строја избацио 447.000 мртвих војника, заробио 559.434 војника, уништио или освојио 4.630 топова, 13.396 митраљеза, 49.813 аутомата, 590.984 пушке, 7.149 минобацача, 309 авиона, 928 тенкова и 20.000 моторних возила. Други је, заједно са окупатором, на најсвирепији начин усмртио стотине хиљада својих сународника - слободара. ЗА ИМЕ БОГА, ГОСПОДО ПОСЛАНИЦИ СКУПШТИНЕ СРБИЈЕ, ЗАР ЈЕ ТО ИСТО?

Ова би књига требало да покуша да пробуди савест судија окружних судова који здушно ПРЕСУДАМА РЕХАБИЛИТУЈУ ЗЛОЧИНЦЕ, ЧИМЕ НЕГИРАЈУ ЗЛОЧИН. ДА ЛИ СУ ТИМ ЧИНОМ И САМИ САУЧЕСНИЦИ ЗЛОЧИНА?

ГОСПОДО ИЗ ЗАКОНОДАВНЕ И СУДСКЕ ВЛАСТИ СРБИЈЕ, НЕЗНАЊЕ ИЗ ОВОГ ПРЕТЕШКОГ ВРЕМЕНА ПО СРПСКИ НАРОД НЕ МОЖЕ ВАС ОСЛОБОДИТИ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ОНО ШТО СТЕ УРАДИЛИ, ИЛИ РАДИТЕ!

Моје посебно поштовање аутору ове публикације за огroman труд уложен на истраживању података које нам представља и покушајима да изјавама мноштва актера што пластичније прикажу драматику једног по свему посебног времена.

Драгољуб С. СУБОТИШ

ТРАГИКА УМИРАЊА

Други светски рат по броју жртава, по начину и бруталности којим су те жртве лишаване живота превазилази све ратове из прошлости. Нормално, било је доста жртава које су изазване ратним дејствима у сукобима које ратови доносе, када се војске оружјем супротстављају једна другој. Обе те стране у рату су имале свој циљ и жртва тих ратова лакше се поднесе и за оне који су дали своје животе и за чланове њихових породица.

Међутим, у Другом светском рату огроман број грађана изгубио је живот ван ратних дејстава. Окрутност окупатора и међусобни сукоби унутар земље извели су на стратиште многе невинне и немоћне грађане, који су лишавани живота групно, или појединачно на стратиштима, или по неким јаругама и потоцима. Често везаних руку, нашли су се пред пушчаним цевима убица или под ногама кољаша, за које људски живот није имао никакву вредност. Велики број тих немоћних људи који су се нашли у канцама убица и злочинаца пре усмрћења преживео је тешка мучења од мучитеља и убица. Тако измрцвареним, готово полумртвим, убице су им окончавали живот ватреним оружјем, или врло често камом.

Уз уважавање свих жртава које су изгубиле живот у Другом светском рату, ову публикацију посвећујем немоћним - усмрћеним стрељањем или клањем у логорима, или на другим стратиштима, у својим селима или на другим скривеним непознатим местима, која су им убице одредиле.

Најчешће жртве убица и злочинаца у овом рату били су припадници Народноослободилачког покрета, њихове породице и сарадници. Они су били на удару окупаторских јединица, али и њихових сарадника, пре свих четника, који су у уништењу присталица овог покрета билио најактивнији, али и љотићеваца и недићеваца, жандарма и агентуре у служби окупатора. Цоред припадника НОП, један велики број грађана је похватаан по селима и отеран у разне логоре, где су ту држани као таоци и убијани су када је негде неки немачки или бугарски војних погинуо, по оној злогласној наредби Хитлера: сто Срба за једног немачког војника. Али, често, поред убијања таоца у логорима, окупаторске јединице су упадале у села у којима је неки њихов војник рањен или је погинуо, па су вршили одмазде, убијајући становни-

штво. Такву одмазду су извршили у драгачевским селима Негришорима, Горњем и Доњем Дубцу у лето 1943. године, у љубићким Миоковцима и Мрчајевцима 1942. У свим овим местима убили су велики број грађана, које су пронашли код њихових кућа. Највећи масовни злочин војници немачке фашистичке војске су извршили у селу Бресници у новембру 1944. године, где је убијено преко 170 грађана свих узраста. У више породица није нико преживео, а било их је у којима је убијено и по десет чланова. Многе породице су престале да постоје. Велики број стрељаних је у селима где је била линија фронта - од Бреснице до Каблара крајем 1944. године. Подаци указују: Када су немачке јединице на линији фронта имале губитке у борби са НОВЈ и јединицама Црвене армије, одмазду хватали су и убијали грађане у тим селима. Лако се уочава да је највећи број убистава извршила немачка војска. Њихове јединице су од првих година рата хватале и убијале припаднике НОП-а, а касније нису водиле рачуна о томе да ли је неко био партизан, четник или је учествовао у неким војним формацијама. Њима је само требао број људских глава!

После злочина које су извршиле окупаторске јединице, по броју убистава близу су им четници Драже Михаиловића (или ЈВуО). Њихове жртве су искључиво били припадници НОП-а, њихове породице и сарадници. Четници су имали ту повољност што су њихове јединице држале села, а у селима је било доста породица које су припадале НОП-у, а било је и других, које су се из градова привремено склањале у села. Карактеристично за четнички покрет је да су њихови припадници своје жртве пре ликвидирања подвргавали тортури. Готово да није било жртве која је поштеђена мучења. Они су велики број својих жртава клали, јер су таква усмрћења људи утврђена одлуком команданта Драже Михаиловића, као неопходна мера - да би застрашили противнике. Четници су најчешће вршили појединачна убиства и клања, а у јесен 1941. године било више групних стрељања партизана.

Прва масовна стрељања су обављена на Венцу у Лиси, затим у Брајићима. Ова стрељања и клања су извршена у јесен 1941. године када је дошло до првих сукоба између два устаничка покрета. Група стрељања настављена су у децембру под окриљем Немаца. Прво у Доњој Трепчи, затим у Мојсињу, Рошцима, Трбушанима... Касније, 1943. и 1944. у Доњој Горевници

и Ракови. Поред директних убистава које су четници извршили, много више иартизанских бораца су похватили и предали Немцима, који су стрељани у Чачку или у неком другом логору. У томе су били главни немачки помагачи.

Као најближи немачки сарадници, љотићевци, недићевци и жандарми су били у служби окупатора, па су најчешће изводили заједничке акције стрељања, али и у друге походе по селима или, пак, у борбама са јединицама НОВЈ, нарочито последњих година рата. Отуда су и жртве ових формација најчешће приказане као жртве Немаца или Бугара.

Према подацима уписаним у ову књигу, уочава се да су за време рата у бившим срезovima - драгачевском, љубићком, таковском и трнавском и граду Чачку (садашње општине Чачак, Лучани и Горњи Милановац) убијене, стрељане и заклане 2.555 особе: Драгачеваца - 511, Љубићана - 677, Таковаца - 582, Трнаваца - 413, Чачана - 271, и особа из других крајева 101.

Од укупног броја убијених окупаторске јединице су стрељале у логорима и затворима унутар наше земље 1.046 затвореника, у немачким логорима у другим земљама 262 заточеника и у разним одмаздама по селима 633 грађанина, што укупно чини 1.941 усмрћених. Четници, односно ЈВуО, усмртили су 577 особа, од којих је 207 ликвидирано клањем. Остале формације - љотићевци, недићевци и жандарми - усмртиле су 37 особа.

Од 1.416 стрељаних у логорима наше земље, у Бањичком логору је уморено - 387, у Војнотехничком заводу у Чачку - 228, Крушику у Ваљеву - 71, у Краљеву - 181, Крагујевцу - 122, Горњем Милановцу - 20 и у Авлациници - 37. У немачким логорима у другим државама: у Норвешкој - 115, Матхаузену (Аустрија) - 82, у Немачкој - 33 и Грчкој - 32 заточеника.

Од свих страдалника 1.339 су припадници НОП-а и њихови симпатизери, 1.028 су таоци и невини грађани, 87 припадници ЈВуО, односно четници Драже Михаиловића, а 101 су грађани са других подручја, који су настрадали у затворима, или су на други начин усмрћени на чачанском подручју.

Од 633 стрељаних и заробљених од окупаторских јединица по селима чачанског краја то су углавном били невини грађани свих узраста и оба пола. Међу њима у већини су и старије особе, које у критичним ситуацијама по живот нису могле да напусте своје домове.

Усмрћени од четника (577) и од љотићеваца, недићеваца и жандарма (37) углавном су били припадници НОП-а, чланови њихових породица и сарадници.

Трагична умирања ових људи, којима је живот насилно прекидан испред пушчаних цеви или под зликовачком четничком камом, у многеме су тежа и болнија од свих других начина умирања. Насилничко одузимање живота људима којима је живот био драг и који су желели да живе и пред собом су имали много животних планова, било је неизмерно болно и тешко. Био је болан растанак са породицама, са којом нису имали могућности да се, уз топли загрљај, опросте и да са њима поделе своја последња животна осећања. Уз то, знали су да им насилници уништавају живот потпуно невиним пошто никоме никакво зло нису нанели.

О трагици умирања стрељаних или закланих и њиховом држању при одласку у смрт, постоје многа сведочења.

Код стрељања бораца НОП-а на Крушику у Ваљеву, на стратиште су извођене групе од по 50 бораца. Из тих група на линију стрељања извођени су у мањим групама од пет или десет бораца. Прва група, која је прилазила, морала је да клекне испред ископаних јама. Иза њих на неколико метара постројена је група немачких војника, са стрељачким машинским оружјем. По команди официра сваки војник је пуцао у потиљак своје жртве. Остали борци из те веће групе су гледали убијање својих другова, међу којима је било и ближих сродника. По стрељању прве групе, привођена је друга. Тако скоро читав дан трајао је тај призор убијања.¹

Сигурно је да су још веће страхоте морали преживети они који су у групама извођене на клање, које су обављале четничке „црне тројке“. Не ретко, ако је у групи било више особа, клање је било појединачно, да би остале жртве гледале тај чин мучења и клања и схватале шта и њих очекује. Било је то пре физичког мучења усмрћења психичко убиство жртве.

Многа сведочења казују са каквим цинизмом су се поједини целати и злочинци обрачунавали са својим жртвама:

Приликом извођења на стрељање групе бораца у Трбушанима 6/7. децембра 1941. године са саборцима је био стари ратник и носилац Албанске споменице Душан Мићовић са синовима Миодрагом и Миланом. Супруга Душанова Гвозденија обратила се

Жарку Боришићу, четничком главешини који је доносио одлуке о стрељању, молећи да јој не стрељају синове. Боришић, без много размишљања, саопшти несрећној мајци да ће живот опростити једном сину, али да она мора да одлучи кога ће сина да јој стреља, а кога да ослободи.

Жалосна мајка је занемела и на саму помисао да она неком од својих синова пресуди да буде стрељан.

Боришић није много размишљао. Сам је донео одлуку да ће живот опростити млађем Милану, а старији Миодраг ће бити стрељан.²

Када су групу одређених за стрељање довели на обалу Мораве и када је Боришић прочитао пресуду преког суда о њиховом стрељању, Душан Мићовић обрати се Боришићу и замоли га да њега стрељају пре Миодрага - да не би гледао убиство сина.

- Е, баш ћемо њега пре тебе стрељати, Мићовићу! Имаш да гледаш како му отиче погана комунистичка крв! - саопштио му је Боришић.

Михаила Шенчевића из Брђана са два сина, Мирославом и Ратком, који су били у партизанима, приведоше на збор у Брђанима које је заказао Недићев официр 5. децембра 1941. После издвајања у посебну групу оних који су били у партизанима и батањања, Недићев официр обрати се Михаилу Шенчевићу са преколом што је дозволио да му синови оду у партизане и саопшти му да ће му једног сина стрељати, па захтева од старца да он одлучи кога сина да му стрељају.

- Убијте мене, господине. Пустите ми децу!

- Била би то сувише мала цена - одговори официр кезећи се, цинично и заједљиво.

Молио је старац официра, нудио је:

- Спалите ми кућу. Однесите све што у зградама и на имању имам, само ми њих ослободите.

Официр је одбијао све понуде старог Шенчевића, па је тражио и убрзавао да одмах саопшти своју одлуку: кога сина да му стрељају, а - ако то он не саопшти, обојица ће бити стрељани. Како није добијао одговор, официр изда последњи захтев:

- Говори, док нисам командовао паљбу... када ће обојица бити стрељани!

- Оставите ми Ратка - тешког срца изустити старац - јер је он млађи и краће је живео!

Мирослав је одмах стрељан, пред очима старог оца, брата и присутних сељана.⁴

Читавог живота стари Михаило је клео своју судбину - што је био у тој ситуацији да буде приморан да доноси одлуку о стрељању свога сина.

Мучење бораца од стране четничких злочинаца била су стравична. Многа су често гледали немачки војници. Али, ни они, нису разумели због чега људе треба излагати мукама.

Када су четници у Слатини, почетком децембра 1941. године ухватили Милорада Маџаревића, комесара Друге слатинске чете, подвргли су га тешком мучењу. Ту се нашла једна немачка јединица. Немци су посматрали тортуру четника над Маџаревићем. Мучитељима се тада обратио један Немац:

- Зашто тако поступате са тим човеком?

- Ово је, господине, окорели комуниста, па сад овако са њим ми рашчишћавамо неке наше нерашчишћене рачуне.

- Ако је крив - треба га стрељати, а не тако мучити!⁵

Нешто слично се догодило после убиства Милутина-Мића Ђурића у Мојсињу у септембру 1941. године. Неколико дана по убиству Ђурића, немачки агент Милан Ваљевац, који је убио Ђурића и за то убиство добио од Немаца новчану награду, дошао је у Мојсиње кући Мишовог оца Радоша, који је лежао у кревету тешко болестан. Обесни злочинац, уносећи се у лице болесном Радошу, претећим гласом упита:

- Јеси ли чуо за Милана Ваљевца?

- Чуо сам, господине.

Онда иронично добаци:

- Е, ја сам тај Милан.

И даље садистички наставља да уједа рањено срце несрећног оца:

- Знаш ли ти да сам ја убио оног твог балавца?

Гледао ту сцену немачки војник, који је ту стигао са Ваљевцем, па му се обрати:

- Ала сте ви, Срби, чудан неки народ! Шта си се окомио на тог човека, који у оваквом јадном стању није способан никога да угрози.⁶

Ни овакви укори који су стизали од злочинаца чији су тргови одисали људском крвљу и на сваком месту са собом остављали лешеве, нису утицали да ове њихове слуге промене однос према немоћним.

Највеће мучење од четничких злочинаца и припадника Специјалне полиције доживљавале су жене. Подаци указују да од 102 жене, које су у току рата биле жртве четника, њих 61 је заклано. Све ове жртве, пре него што им је живот окончан, биле су изложене тешким мучењима. Поред уобичајеног појединачног и групног силовања, и другим мукама није било краја; боли су их камама, секли дојке, уши, носеве, језике. Те несрећнице су умирале у највећим мукама. Таквих мучења било је код клања 207 особа оба пола.

На страницама ове публикације дато је доста података о страдалницима. Вероватно не свима. Али, нико није намерно остављен. Јер, за многе нису пронађени подаци.

За писање и објављивање ове књиге постојали су бројни разлози.

Као прво, публикације разних аутора су у супротности једна другој, јер су се у приказивање ратних збивања и страдања људи умешале идеолошке и политичке страсти. Све то код читалаца изазива збуњеност и ствара дилему о томе које податке да прихвате као постојане и тачне. Истина је да је послератна истографија, услед недостатка доказа и недовољног истраживања, нарочито о масовним стратиштима, олако давала податке у броју погубљених, чиме је њихов број увећаван. У том послератном времену нису ни постојале стручне службе у локалним оквирима које су се бавиле овим проблемом, или, уколико су постојале, најчешће нису ваљано тај посао обавиле, па су даване глобалне процене о страдалим.

Историчари су, због тога, уложили велике напоре да се дође до података о броју настрадалих грађана на територији чачанског подручја, односно на територији коју чине данашње општине Чачак, Лучани и Горњи Милановац. Оне су та своја сазнања објавили, посебно у књизи „Чачански крај у НОБ - пали борци и жртве": дати су подаци о онима који су живот изгубили у току Другог светског рата, уморени од окупатора и њихових сарадника. Међутим, на местима где су вршене масовна стрељања (ВТЗ у Чачку, Авлациница у Чачку, Венац у Лиси, Брајићи и Мојсиње), са сигурношћу се зна да је било више стрељања. Али, било је много страдалника рођених на другим подручјима, ван Чачка, па се за њихова имена није могло сазнати.

У јавности се манипулише о броју жртава које су изгубиле живот у овом несрећном рату. Он се увећава или смањује, у зави-

сности од намене иуубликација. Често се многа усмрћења приписују неким који никакве везе са тим немају, најчешће комунистима и њиховим војним структурама.

Ову смо публикацију посветили тим жртвама.

Није сувишно поновити да се у књизи налази 2.555 имена ових страдалника. За сваког од њих је утврђено време и место када је усмрћен, ко су убице, а за многе и податак каква је тортура над њима вршена пре убијања, или клања. Владимир М. Никишић, публициста и један од вредних истраживача, више година је по селима чачанског подручја испитивао злочине које су равногорци извршили над партизанским борцима, присталицама тог покрета, као и њиховим подацима. Он је разговарао са породицама страдалника, учесницима рата и обичним људима, али и са присталицама равногорског покрета који су му давали податке о појединачним и групним убијањима и клању. Његове књиге „Црвени цветови“, „Слободари“, „Дани страве“, аутентична су сведочења о томе како су људи убијани и мучени, али и дају праву слику о извршитељима злочина. У књизи „Слободари“ он наводи 96 имена особа које су му давале податке. Из списка се види да су то све угледни, честити и поштени грађани, из чега се може закључити да су њихова казивања поуздана. Многа од тих сведочења наша су место и у овој књизи. Поред ових сведочења, у ову књигу унета су друга документа о тим збивањима.

Због свега тога, убеђен сам да ће ова књига бити прави извор информација о догађајима и људима из Другог светског рата.